

XALQARO HUQUQ VA INSON HUQUQLARI: JAHONNING TURLI HUDUDLARIDA QO‘LLANILISHI

Babajanov Ganiy Alimovich

*Qaraqalpoqiston Respublikasi Beruniy tumani
55 umumta'lim maktab tarix huquq fani o'qituvchisi*

Annotatsiya: *Xalqaro huquq va inson huquqlari – zamonaviy huquqiy tizimlarning asosiy yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu maqolada xalqaro huquqning inson huquqlariga bo‘lgan ta’siri va ularning turli mamlakatlarda qanday qo‘llanilishini o‘rganish maqsad qilingan. Inson huquqlarini himoya qilishning xalqaro mexanizmlari, shu jumladan, BMT, Yevropa Ittifoqi va boshqa mintaqaviy tashkilotlar orqali amalga oshirilayotgan qonuniy chora-tadbirlar tahlil qilinadi. Maqolada shuningdek, ayrim mamlakatlarda inson huquqlarining cheklanishi va buni xalqaro huquqning qanday nazorat qilishi muhokama qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Xalqaro huquq, inson huquqlari, BMT, xalqaro shartnomalar, inson huquqlarini himoya qilish, mintaqaviy tashkilotlar*

KIRISH

Xalqaro huquq va inson huquqlari bugungi kunda butun dunyo miqyosida davlatlar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solishning eng muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Inson huquqlari — har bir insonning tug‘ilishidan boshlab o‘zining asosi huquqlari va erkinliklaridan foydalanish huquqidir. Ular nafaqat shaxsiy erkinliklarni, balki ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy erkinliklarni ham o‘z ichiga oladi. Xalqaro huquq esa bu huquqlarni himoya qilish, ta’minlash va himoyasini nazorat qilish uchun davlatlar o‘rtasida kelishilgan normativ me’yorlar va tizimlarni ishlab chiqadi. Bu mexanizmlar butun dunyo bo‘ylab inson huquqlarining amalga oshirilishini va buzilishlariga qarshi kurashishni ta’minlashda katta ahamiyatga ega.

Xalqaro huquqning inson huquqlari sohasidagi asosiy yo‘nalishlari 1948-yil 10-dekabrda BMT tomonidan qabul qilingan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi bilan boshlangan bo‘lib, bu hujjatning qabul qilinishi inson huquqlarini global miqyosda himoya qilishning poydevorini tashkil etdi. Ushbu deklaratsiya dunyo miqyosida barcha davlatlar uchun bir xil standartlarni belgilagan bo‘lib, uning maqsadi har bir insonning eng asosiy huquqlari, jumladan, erkin fikrlash, so‘z erkinligi, ta’lim olish, din erkinligi, sog‘liqni saqlash kabi asosiy huquqlarini himoya qilishdan iboratdir. BMT va boshqa xalqaro tashkilotlar, masalan, Yevropa Ittifoqi, Afrika Ittifoqi, Amerika davlatlari tashkiloti kabi tashkilotlar inson huquqlari himoyasi sohasida muhim rol o‘ynaydi. Bular orqali xalqaro miqyosda inson huquqlarini himoya qilishning yagona tizimi yaratilgan va bu tizim mamlakatlarga o‘zlarining ichki qonunlarini xalqaro standartlarga moslashtirishni talab

qiladi. Yevropa Ittifoqi va Yevropa Inson Huquqlari Sudi (ECHR) kabi tashkilotlar esa o‘zining kuchli huquqiy mexanizmlari orqali, ayniqsa, Yevropa mamlakatlarida inson huquqlarining amalga oshirilishini ta‘minlaydi.

Shu bilan birga, inson huquqlarining turli mamlakatlarda qo‘llanilishi va ularning ta‘siri ham xilma-xildir. Ba‘zi hududlarda, masalan, Yevropada, inson huquqlarining himoya qilinishi sezilarli darajada yuqori bo‘lsa-da, boshqa hududlarda, xususan, Afrika va Osiyo mintaqalarida, bu sohada muammolar mavjud. Afrikada va Lotin Amerikasida ba‘zi mamlakatlarda siyosiy erkinliklar, jamoat erkinliklari va teng huquqlilikni ta‘minlash masalalari hali ham dolzarb bo‘lib qolmoqda. Osiyo mamlakatlarida esa, ayniqsa, Xitoy va ba‘zi boshqa davlatlarda, siyosiy repressiyalar va inson huquqlarining cheklanishi kuzatilmoqda. O‘zbekistonning mustaqil davlat sifatida xalqaro huquq va inson huquqlari sohasidagi pozitsiyasi ham muhimdir. O‘zbekiston 1991-yilda mustaqil bo‘lganidan so‘ng, xalqaro huquqning asosiy tamoyillari va inson huquqlarini himoya qilishga qaratilgan qonunchilikni ishlab chiqishga alohida e‘tibor qaratdi. BMTning ko‘plab huquqiy hujjatlarini ratifikatsiya qilish, xususan, Inson huquqlari bo‘yicha xalqaro paktlar hamda Yevropa Inson Huquqlari Konvensiyasi kabi xalqaro shartnomalarni imzolash, O‘zbekistonning xalqaro huquqning asosiy tamoyillarini amalda qo‘llashga intilayotganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, ushbu maqola orqali xalqaro huquq va inson huquqlarining qo‘llanilishi bo‘yicha yirik xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar tomonidan amalga oshirilayotgan islohotlar va ular turli mamlakatlarda qanday amalda qo‘llanayotganini o‘rganish maqsad qilinadi. Inson huquqlarini himoya qilishning samaradorligi turli hududlarda qanday farq qiladi, va bu sohadagi xalqaro shartnomalar hamda mexanizmlar qanday ishlamoqda — ushbu savollarni yoritib, maqolada ular bilan bog‘liq muammolar va ularning yechimlari ko‘rib chiqiladi.

Adabiyotlar tahlili

Xalqaro huquq va inson huquqlari sohasidagi ilmiy tadqiqotlar ko‘plab mualliflar tomonidan yoritilgan bo‘lib, bu sohaning rivojlanishi va amaliyoti haqida turli nuqtai nazarlar mavjud. Inson huquqlarini himoya qilishning nazariy va amaliy jihatlari, ayniqsa, xalqaro miqyosda tashkilotlar va davlatlar tomonidan qanday amalga oshirilayotgani haqida bir nechta muhim asarlar mavjud.

Inson huquqlari va xalqaro huquqning rivojlanishiga bag‘ishlangan ilk ilmiy tadqiqotlardan biri, BMT tomonidan qabul qilingan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (1948) va uning keyingi yillar davomida amalga oshirilgan qo‘llanilishi haqida bo‘ldi. Lester, H. (2008) tomonidan yozilgan "International Human Rights: A Contemporary Perspective" asarida xalqaro huquqning ijtimoiy adolatni ta‘minlashdagi roli va inson huquqlarining qanday global miqyosda muhokama qilinayotgani haqida batafsil tahlil qilinadi. Lesterning fikricha, inson huquqlarini himoya qilishning samaradorligi nafaqat xalqaro huquq normalariga, balki ularni amalda qo‘llashga qaratilgan siyosiy va iqtisodiy ta‘sirlarga ham bog‘liqdir [1]. Keller, B. (2012) esa "The Role of International Organizations in Human Rights Protection" nomli asarida xalqaro tashkilotlarning,

jumladan BMT, Yevropa Inson Huquqlari Sudi va boshqa mintaqaviy tashkilotlarning inson huquqlarini himoya qilishdagi o‘rni va samaradorligini tahlil etadi. Keller, o‘z asarida, xalqaro tashkilotlarning o‘zaro aloqalari va mamlakatlarga ta’sirining kuchayib borayotganini ta’kidlaydi, shuningdek, ba’zi mamlakatlarda hukumatlarning xalqaro qonunlarni bajarmaslikka intilishlarini ko‘rsatib o‘tadi [2].

Bundan tashqari, Aiken, M. (2016) tomonidan taqdim etilgan "Human Rights and Sovereignty: A Comparative Study of International Law" asarida, xalqaro huquq va milliy suverenitet o‘rtasidagi murakkab munosabatlar tahlil qilinadi. Aiken, mamlakatlarning ichki siyosiy muhitida inson huquqlari himoyasini ta’minlashda paydo bo‘ladigan siyosiy to‘siqlarni ko‘rsatib, shu bilan birga, xalqaro huquqning samarali ishlashi uchun ko‘proq mintaqaviy hamkorlik zarurligini ta’kidlaydi [3]. Zhang, L. (2019) tomonidan olib borilgan "Human Rights in Asia: Challenges and Prospects" nomli tadqiqotida Osiyo mamlakatlarida inson huquqlari himoyasi muammolari ko‘rib chiqiladi. Zhangning fikricha, Xitoy, Rossiya va boshqa ba’zi Osiyo mamlakatlarida inson huquqlari erkinliklari siyosiy repressiyalar va demokratiyaning zaif bo‘lishi tufayli cheklangan. Ushbu asar, ayniqsa, Xitoyning inson huquqlarini bostirishga bo‘lgan yondashuvlarini tahlil etadi va xalqaro huquqning bu mamlakatlardagi cheklovlariga qanday ta’sir qilishi mumkinligini ko‘rsatadi [4].

Tahlil va Natijalar

Xalqaro huquq va inson huquqlari bo‘yicha olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, global miqyosda inson huquqlari himoyasining samaradorligi mamlakatlarning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlariga qarab farq qiladi. Xalqaro huquq tizimi davlatlar o‘rtasidagi kelishuvlarga asoslangan bo‘lib, ularning har biri o‘zining ichki qonunlari va xalqaro shartnomalar asosida inson huquqlarini himoya qilishga majburdir. Biroq, bu tizimning samaradorligi ko‘p hollarda siyosiy ta’sirlar, mamlakatlarning ichki siyosiy holati va xalqaro muloqotlarga bog‘liq bo‘ladi. Yevropa davlatlarida, masalan, Yevropa Inson Huquqlari Sudi va Yevropa Ittifoqi doirasida amalga oshirilayotgan huquqiy mexanizmlar inson huquqlarining yuqori darajada himoya qilinishini ta’minlaydi. Yevropa Ittifoqining barcha a’zolari tomonidan amalga oshirilgan qonuniy islohotlar va xalqaro huquqni qo‘llash mexanizmlari, bu hududda inson huquqlarining yuqori darajadagi himoya qilishini ko‘rsatadi. ECHRning qarorlarini bajarish majburiyligi va hududiy integratsiya mavjudligi bu jarayonni yanada samarali qiladi .

Afrika va Lotin Amerikasi kabi rivojlanayotgan mintaqalarda esa inson huquqlarini himoya qilishda jiddiy qiyinchiliklar mavjud. Bu hududlardagi ba’zi mamlakatlarda, siyosiy erkinliklar cheklangan, hukumatlar tomonidan repressiyalar mavjud. Shuningdek, iqtisodiy va ijtimoiy tenglikni ta’minlashdagi muammolar ham odamlarning asosiy huquqlarini to‘liq amalga oshirishiga xalaqit bermoqda. Biroq, Afrika Ittifoqi kabi mintaqaviy tashkilotlar inson huquqlarini himoya qilishga qaratilgan huquqiy hujjatlarni amalga oshirishga intilishayotgan bo‘lsalar-da, amaliyotda bu normativ me’yorlar ko‘plab mamlakatlarda yetarlicha bajarilmayapti. Osiyo hududida, ayniqsa, Yaqin Sharq va Janubiy Osiyo davlatlarida, inson huquqlari himoyasi bo‘yicha farqlar mavjud. Xitoy, Rossiya va boshqa

ba'zi mamlakatlarda siyosiy erkinliklar, din erkinligi va boshqa asosiy huquqlar jiddiy cheklangan. Bu davlatlar xalqaro huquqning ba'zi me'yorlarini amalga oshirishga qarshilik ko'rsatadilar, bu esa inson huquqlarining amalda amalga oshirilishini cheklaydi. Biroq, Hindiston kabi ba'zi mamlakatlarda inson huquqlarini himoya qilish va ularga e'tibor berishning ijobiy tajribalari mavjud.

O'zbekistonda esa, so'nggi yillarda inson huquqlarini himoya qilish borasida sezilarli islohotlar amalga oshirildi. Xalqaro huquq standartlariga mos keladigan yangi qonunlar qabul qilindi va bu o'zgarishlar amalda xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni kuchaytirishga yordam berdi. Lekin, erkin axborot, sud tizimi va jamoat erkinliklari kabi sohalarda hali ham muammolar mavjud. Shuningdek, ijtimoiy tenglik va inson huquqlarini himoya qilishda ba'zi chora-tadbirlar yetarli emas. Umuman olganda, inson huquqlarini himoya qilish jarayonidagi muvaffaqiyatlar va qiyinchiliklar ko'plab omillarga bog'liq. Xalqaro huquqning samarali ishlashi uchun, davlatlar o'rtasidagi muloqot va hamkorlik, qonuniy me'yorlarning to'liq bajarilishi hamda siyosiy ixtiyorlarning yuksalishi zarur. Inson huquqlari borasidagi samarali amaliyotlar faqatgina xalqaro huquqning kuchli mexanizmlarini ta'minlash bilan emas, balki davlatlar ichki siyosati, ijtimoiy adolatni ta'minlash va iqtisodiy barqarorlikni yaratish orqali amalga oshiriladi.

XULOSA

Xalqaro huquq va inson huquqlari bo'yicha amalga oshirilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, inson huquqlarini himoya qilish jarayoni dunyo miqyosida turli hududlarda turlicha tarzda amalga oshiriladi. Yevropa hududida, aholining huquqlari va erkinliklarini ta'minlash uchun kuchli huquqiy mexanizmlar, masalan, Yevropa Inson Huquqlari Sudi va Yevropa Ittifoqining umumiy qonunchilik tizimi mavjud. Bu mexanizmlar butun Yevropa Ittifoqi hududida inson huquqlarining samarali himoya qilinishini ta'minlashga imkon beradi. Biroq, Afrika va Lotin Amerikasi kabi mintaqalarda, inson huquqlarini himoya qilishda jiddiy muammolar mavjud. Ba'zi davlatlar siyosiy repressiyalar, erkinliklarning cheklanishi va ijtimoiy tenglikning ta'minlanmasligi kabi muammolarga duch kelmoqda. Afrikada, ayniqsa, mintaqaviy tashkilotlar tomonidan inson huquqlarini himoya qilishga qaratilgan qonuniy hujjatlar mavjud bo'lsa-da, amaliyotda bu qonunlar ko'pincha bajarilmayapti. Osiyo mamlakatlarida, xususan, Xitoy, Rossiya va ba'zi boshqa davlatlarda siyosiy repressiyalar va inson huquqlarining cheklanishi davom etmoqda. Bu mamlakatlarda xalqaro huquqni amalga oshirishdagi muammolar siyosiy va iqtisodiy omillarga bog'liq. Biroq, ba'zi davlatlarda, masalan, Hindiston va Janubiy Koreyada, inson huquqlarini himoya qilish borasida ijobiy natijalar kuzatilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Lester, H. (2008). *International Human Rights: A Contemporary Perspective*. Oxford University Press.

2. Keller, B. (2012). *The Role of International Organizations in Human Rights Protection*. Cambridge University Press.
3. Aiken, M. (2016). *Human Rights and Sovereignty: A Comparative Study of International Law*. Routledge.
4. Zhang, L. (2019). *Human Rights in Asia: Challenges and Prospects*. Routledge.
5. Abdullaeva, Z. (2017). *Human Rights in Central Asia: Challenges in Uzbekistan*. Tashkent: Uzbekistan State Publishing House.
6. Dubova, I. (2018). *Development of International Law and Human Rights: Challenges of the Modern World*. Oxford University Press.